

Fornøyde purker og smågriser i et av de mange moderne store jærsk grisehusene som er bygd de siste par tre årene. Nye krav fra myndighetene har gitt hver enkelt gris bedre plass samtidig som det har blitt forbudt å binde purkene fast. Med matmor i nærheten og en blanding av sagspon og grovfôr på gulvet til enten å spise eller rote i, er trivselen hos disse smågrisene god. *Foto:??*

Grisen og det jærsk jordbruket

SVEIN BERTIL DYBESLAND

Det private slakteriet Prima Jæren kontaktet Jærmuseet våren 2004 fordi de hadde startet arbeidet med å utvikle ett jærsk svinekjøtt. De ønsket hjelp til å kartlegge historien – for å se om det var element de kunne bruke i sitt utviklingsarbeid.

Dette ble starten på et fruktbart samarbeid der museet intervjuet bønder om svineholdet, vi samlet stoff frå «Bondevennen», jaktet på kildestoff hos fôrprodusenter osv. Flere personer fra museet har vært med, men historiker Svein Bertil Dybesland er den som har arbeidet mest i prosjektet.

Vi fant ingen særmerkt jærsk gris i det historiske materialet, men kanskje en særmerkt grisebonde. Også på dette området trer den jærsk ånda fram – bonden som alltid er på jakt etter nye felt å slå inn på. Han var endringsvillig da kraftfôret kom, og det var mulig å satse på griseoppdrett i stor skala. Det har gått ca. 80 år siden den gang, og jærbøndene har vært aktive grisebønder i hele denne perioden.

Forfatteren presenterer både denne historien og forhistorien; mens en del av fortsettelsen kanskje finnes i neste artikkel.

På den nasjonale arena forbindes Rogaland i våre dager først og fremst med olje og det velstandssamfunnet vi har fått. Næringsstrukturen i fylket har gjennomgått enorme endringer de siste 30–40 år. Men regionen er fremdeles en viktig matprodusent i vid forstand, og har vært det i lang tid med stort overskudd av landbruksprodukter til andre deler av landet og betydelig eksport av fisk og sjømat. I dette bildet er jordbruket selve grunnlaget for verdiskaping og sysselsetting i en næring som direkte og indirekte er fylkets nest viktigste etter nettopp oljen. Det ikke derfor uten grunn at Rogaland de siste par årene har profilert seg sterkt som Matfylket.

En viktig motor i denne utviklingen har vært Jæren med sitt allsidige jordbruk og sterke slagkraft nasjonalt innenfor flere ulike produksjoner for både åkerbruket og husdyrholdet. Men i denne artikkelen står grisen i sentrum. Vi skal se nærmere på historien bak Jærens status i dag som Norges ledende område for svinehold. Gjennombruddet kom i mellomkrigstiden da næringen ble en god inntekstkilde for bøndene. Fortsatt vekst avløst av vanskeligere rammevilkår og stagnasjon er nøkkelord for mye av etterkrigstiden. Men det vitner om bred optimisme når en ser på de siste årenes store investeringer i nye moderne grisehus hos mange bønder og de private slakterienes ekspansjonsiver.

Perspektivet som ligger til grunn for artikkelen er vidt. Svineholdet på Jæren kan ikke forstås isolert fra generelle utviklingstrekk ved jordbruket som helhet i området helt siden andre halvdel av 1800-tallet. Men grisen og villsvinnnet har en mye lengre forhistorie enn det i vårt område.

FRA VILLSVIN TIL TAMSVIN

Arkeologiske utgravinger av det drøye halvannen meter

tykke avfallslaget i Vistehola ved Randaberg viser at steinaldermenneskene på Jæren så langt tilbake som opptil 6000 år f. Kr. jaktet og spiste villsvin.¹ Faktisk var villsvinet, ved siden av elgen, den viktigste kilden til kjøtt av landdyrene for menneskene som levde ved steinalderboplassen. I norsk sammenheng er funnet unikt. Vårt klima har gjort sitt til at villsvinbestanden her i landet aldri har hatt samme store utbredelse som i våre naboland og store deler av i Europa forøvrig. I gode skogsområder på kontinentet drives det fremdeles omfattende villsvinjakt.²

Mennesket temmet de første villsvinene i Kina og Tyrkia for omkring 10 000 år siden. Det var ikke innførsel av tamsvin fra disse landene som gjorde grisen til et husdyr i vår egen verdensdel, men derimot overføring av tanken og kunnskapen om å temme villsvinet.³ Om det skjedde gjennom folkevandringer av bønder fra øst, eller om europeerne bare hentet ideen fra dem, er vanskelig å slå fast. Uansett viser sammenligninger av genene hos tam- og villsvinet i en rekke områder i dagens Europa at prosessen med å gjøre grisen til husdyr har skjedd flere steder, men ikke nødvendigvis på samme tid.

Overgangen fra jeger- til bondesamfunn var en gradvis prosess som strakk seg over flere tusen år. Men i perioden 2500 – 2000 f. Kr. ble både husdyrhold og korndyrking et vanlig syn i Sør-Norge og deler av kysten nordpå. Det eldste funnet av beinrester som stammer fra husdyr i Norge kommer fra Jæren, nærmere bestemt fra Stangelandshelleren i Klepp og er datert til 3000 år f. Kr.⁴ Her fantes både storfe, sauer eller geiter, men ingen tegn på tamsvin.

Mens temmingen av villsvin for lengst var et tilbaketrukket stadium i andre hjørner av Europa, gir utgravinger av andre boplasser i Norge grunn til å si at tamsvinets historie her

i landet strekker seg over de ca. 4000 siste år.⁵ Selv om svinehold ble vanligere frem mot vår egen tidsregning spilte grisen en birolle sammenlignet med de andre husdyrene som storfe, sauer og geiter. Vi har bare begrensede funn i Norge, men kombinert med et rikt undersøkelsesmateriale av beinrester fra Sverige konkluderes det med at grisen utgjorde et sted mellom 10 og 20 prosent av gårdens samlede husdyrflokk omkring 500-600 e. Kr.⁶ I vikingtiden og tidlig middelalder var svineholdet i fremmarsj, særlig på bekostning av saueholdet, slik at andelen høyst sannsynlig lå i den øvre del av intervallet. Svartedauden, og senere pester i perioden 1350-1500, gav befolkningsnedgang og redusert jordbruks-produksjon. Det påvirket også svineholdet som var i tilbakegang.

De første skriftlige kildene som omtaler husdyrholdet stammer fra midten av 1600-tallet og ble samlet inn som et grunnlag for skattlegging. For Norge som helhet var da det samlede svineholdet på under 30 000 dyr.⁷ I midten av 1720-årene var tallet steget til omkring 50 000 dyr for å være omkring 80 000 griser i et normalår tidlig på 1800-tallet. Veksten som tross alt skjedde var et uttrykk for et noe bedre og videre ressursgrunnlag, men også økt folketall. For å sette de nasjonale tallene i perspektiv utgjorde ikke grisen mer enn mellom 5 og 12 prosent av storfeholdet frem til begynnelsen av 1800-tallet.

GRISEN ET LUKSUSDYR LANGT INN I VÅR TID

De lokale skattematriklene viser at grisen var et svært sjeldent dyr i Rogaland. Opplysninger fra 1657 oppgir at det bare fantes 28 svin i hele Jæderen og Dalane Fogderi.⁸ Amtmann de Fine skrev i 1745 en utførlig beskrivelse av Rogaland, og her nevnes grisen sammen med andre hus-

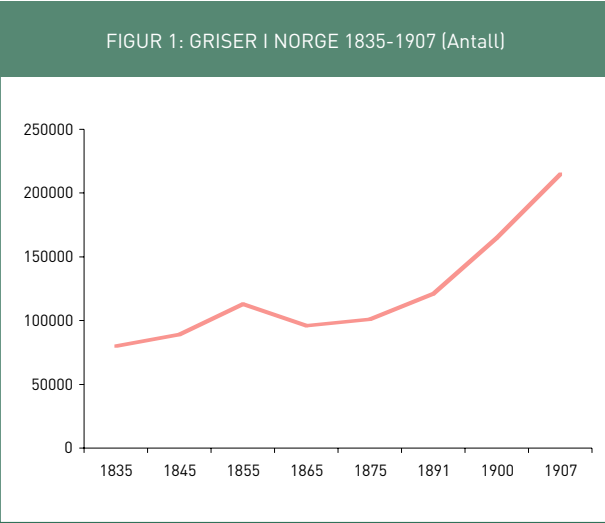
dyr som storfe, sauer, geiter og hester.⁹ Men i motsetning til dem sies det ingenting om omsetning og salg av svin. Forholdene hadde nok ikke forandret seg nevneverdig fra tidligere, og mye av forklaringen til det lå i grisens status som luksusdyr. Sett med dagens øyne var grisen i middelalderen tynn og langbeint med en levendevekt omkring 60 kilo. Lite forandret det seg de neste par hundreårene. Foruten helt andre gener enn dagens gris ble svinet i stor grad holdt som beitedyr, enten ute i skogen eller i egne innhegninger på gården.¹⁰ Vinterstid bestod fôret gjerne av variasjoner av bløtt høy, høyfrø, lauv, mose, hestemøkk, agner og lettkorn.¹¹ Men for å få en god slaktegris måtte det en helt annen og bedre fôring til. Da var kornet eneste alternativ. Men matkorn var mangelvare i det gamle bondesamfunnet. Selv kjøkkenrester var det lite av for grisen. Det som var spiselig måtte det store flertallet av bondebefolkningen selv ha for å holde sulten unna. Grisen vokste i tillegg sent slik at ernæringstapet ved å holde svin og spise flekk ble stort. Svinehold av en hvis skala derfor var forbeholdt store gårdsbruk hovedsakelig i de gode korn-distriktene på Østlandet og dels i Trøndelag. Men heller ikke her dreide det seg om noe annet enn primært produksjon for eget bruk i husholdingen. På Vestlandet og Jæren lå verken naturgrunnlaget eller de mindre klasseskillene forholdene til rette for svinehold, og det gjenspeiles i de sparsomlige skriftlige kildene.

De kombinerte folke- og jordbrukstellingene fra 1835 av, og siden gjennomført hvert 10 år, gir oss unik kunnskap om landbruket både på nasjonalt og lokalt nivå. De siste 100 år er jordbrukstellingene gjort separat og den nyeste stammer fra 1999. Den omfatter alle norske gårdbruk over fem mål med statistisk informasjon om blant annet husdyrhold,

åker-produksjon, bygningsforhold og mekaniseringsgrad.

For Jærens del viser statistikken at antallet svin i 1835 var i alt 673, økende til 910 i 1875 og 1800 i 1890. På begynnelsen av 1900-tallet skjøt utviklingen noe fart, og ved jordbrukstelingen i 1907 var det over 5500 griser på Jæren.¹² Registreringen fra 1875 gir samtidig et klart inntrykk av at griseholdet stod sterkest i områdene rett utenfor Stavanger og andre av amtets byer.¹³ Sett i forhold til antall gårdsbruk hadde hver andre til tredje bonde en gris gående. Tallene er isolert sett til å stole på, men så lenge jordbrukstellingene ble gjennomført på tampen av året etter jul, hvor kanskje nærmere halvparten av grisene hadde blitt slaktet frem mot høytiden, sier det seg selv at svineholdet var større enn statistikken viser. Det gjelder både for landet som helhet og på Jæren.¹⁴ (FIGUR 1)

Selv om grisene var blitt flere, var veksten lokalt minimal både i forhold til andre husdyr og målt opp mot folke-

økningen. I nasjonal målestokk var faktisk Jærens og Rogalands prosentwise andel av det norske svineholdet lavere i år 1900 enn 65 år tidligere.¹⁵ Svineholdet i Norge fikk et kraftig oppsving i 1890-årene med en vekst på drøye 35 prosent. Tallene for 1907 er noe usikre, men Gjerdåker skriver i Norges landbrukshistorie om en fortsatt stor positiv utvikling med en samlet vekst over de 17 årene på hele 80 prosent.¹⁶ Den økte betydningen av grisen var konsentrert til de sentrale flatbygdene på Østlandet og i Trøndelag, som ledet an i utviklingen av et kommersielt svinehold med utgangspunkt i områdenes sterke stilling både innenfor åker- og kornproduksjon.¹⁷

På Jæren var med andre ord grisen ved inngangen til 1900-tallet fremdeles et husdyr av mindre betydning, men med en viktig endring som fikk betydning på sikt. Det ble etter hvert vanlig på gårdene å ha en gris eller to. Svinehold myntet på markedet i Stavanger og andre steder var imidlertid fortsatt beskjedent sett i forhold til omfanget av hjemmeslakting og forbruket i bondens egen familie.¹⁸ For landet som helhet var situasjonen mye av den samme med et videresalg fra bøndene på mindre enn 40 prosent av den samlede svinekjøttproduksjonen for hundre år siden.¹⁹ Byvekst, generelt bedre materielle kår og importtoll på utenlandsk svinekjøtt i andre halvdel av 1890-årene, var alle faktorer som bidro til økt etterspørsel på norskproduert flesk. Likevel måtte det importeres betydelige kvanta svinekjøtt for å mette markedet på linje med de øvrige kjøttslagene i mange tiår frem til 1. verdenskrig.

SULTEFÔRING OG FETEKUR

På 1700- og 1800-tallet var det vanlig her til lands å la grisene bli fullvoksne for så å sette dem på fetekur med

intensiv fôring. Med lite mat det meste av livet, bortsett fra en kort hektisk feteperiode før slakting, gav lite kjøtt og et tykt spekklag hos grisen slik som det var etterspørsel etter den gang.²⁰ Frem mot år 1900 ble det imidlertid vanlig å starte fetingen av grisen langt tidligere, helst da den begynte på sitt andre leveår. Gjødde griser i Rogaland på denne tiden var tunge når de ble slaktet. Da var det snakk om en vekt på grisen mellom 108 og 144 kilo før slakting. Bonden foretrakk en relativt stor gris med et tykt spekklag, og i tidligere statistisk sammenheng ble dette også verdsatt ved at ett kilo flesk hadde en kjøttverdi tilsvarende 1,6 kilo når det samlede omfanget av husdyrproduksjonen i Norge skulle beregnes.²¹

Grisens størrelse og vekt var et direkte resultat av fôrgrunnlaget og alder ved slakting. Det vanligste var å få tak i smågris tidlig på våren for å ende opp som julegris året etter. Men også innslag av de første impulser fra avlsarbeidet la grunnlaget for en noe tyngre gris i andre halvdel av 1800-tallet. Gjennom import av nye svineraser med andre kvaliteter enn det tradisjonelle norske landsvinet, og senere kryssing dem imellom, ble det lagt til rette for en langt rundere gris med kortere bein og et tykt hode.²² Innføringen av de engelske rasene stor yorkshire og berkshire fra omkring 1860 bidro dermed med sitt til at gjennomsnittsgrisen i Norge ble noe større. Men først og fremst høstet det spede avlsarbeidet frukter på områdene raskere tilvekst med bedre utnyttelse av det fôret grisen ble gitt.

Da det heller ble regelen enn unntaket å ha gris på gården hadde det sammenheng med bedre levekår og ressursgrunnlag på mange bruk, samtidig som grisen var lett å føre altetende som den er. Beiting ute ble for det meste et tilbaketrukket stadium, men med en kombinasjon av kjøkken-

		3rd		Utg
913		122	81	
	Kontant			3 2
	Belalt for sauevask			1 8
	Belalt for arbeid paa veien			1 2
	Kjøbt fiske for			6 2
	Til basaren paa Auestad			
	Fisk for ooh	1	58	10 0
6	Gabriel fisk paa bøn			8 2
	Kjøbt agurk og korn for			
	Fisk under hos Studian for 1910	42	01	24 0
	Belalt rush paa separatoren			8 0
	Kjøbt løv for			
	Fisk fra meieriet	65	51	
	3 kalver	27	15	
	Slaktermøder for	28	50	
	Solgt flukt for	20	90	14
	Kjøbt for grisunger			1
	Kjøbt fiske for			1
	Tilsv. Elgen for arbeid			6
	Belalt for spenne og unat			10
23	Gabriel fisk			133
	Beholdning			
	Sum kr	228	42	27

En side av gårds- og husholdningsregnskapet til lærer, kirkesanger og gårdbruker Kristian Skrettingland på Varhaug for januar 1913. To smågriser kostet den gang 17 kroner og 90 øre mens de i dag ville kommet på rundt 1200 kroner.

avfall, hestemøkk, halm, mel og hva gården ellers hadde av rester og overskudd av fôr fra en stadig mer variert drift, sikret et par grisen en effektiv ressursutnyttelse. Problemet 50 år tidligere var at få hadde noe overskuddsproduksjon å avse til grisen i det hele tatt. Samtidige beskrivelser omkring 1900 forteller om et mer rasjonelt svinehold med god fôring og bedre stell. Det samme året var gjennomsnittsvekten på voksne svin på Jæren og i Dalane kommet opp i 97 kilo og ble betalt med til sammen 87 kroner.

DET JÆRSKE JORDBRUKET REVOLUSJONERES

Kimen til den lokale veksten i svineholdet var et lite tegn på utviklingen i det jærsk jordbruket som var i ferd med å skifte karakter etter å ha fulgt de vante spor i århundre etter århundre. Denne transformasjonen var så grunnleggende selv for dagens landbruk at vi må gi et riss av hva det var som hadde skjedd i løpet av det 19. århundre.

En strevsom reise over Jæren tidlig på 1800-tallet ville vist et landskap preget av nærmest endeløse lyngvidder avgrenset av myrer og vann med et utall steiner spredt rundt i landskapet. Åker og eng fantes også, men det dyrkede arealet var temmelig begrenset, og ble i 1835 oppgitt til å være omkring 31 500 mål totalt eller 15 ganger mindre enn i dag.²³ Men i strevet med å vinne nytt jordbruksland i kampen mot naturen var bøndene i stødig fremgang. Tilgangen på billig krutt fra 1830-årene og senere dynamitt gav et nytt verktøy mot store jordfaste steiner. Steinbukken ble også til god hjelp fra tidlig på 1900-tallet. Kostnads-krevende storprosjekter med senking av vannspeil og omfattende grøfting lot seg blant annet realisere med statlige tilskudd eller lån i Hypotekbanken, og ikke minst viktig var finansieringsmulighetene hos lokale sparebanker.

I grunnen lå også generell folkevekst og økning i antallet gårder gjennom bruksdeling og bureising, men fremfor alt var nydyrkingen resultatet av innsatsen til de mange flittige jærboendene som la en arbeidsinnsats for dagen som manglet sidestykke ellers i landet. Grunnlaget for myten, men også realiteten bak den driftige jærbonden var lagt.²⁴ Veksten i den årlige nydyrkingen var jevn med et særlig trykk i tiårene etter 1880. Ved inngangen til 1. verdenskrig var det samlede jordbruksarealet på Jæren blitt mer enn firedoblet til 177 415 mål. Resultatet vant anerkjennelse

Jærbonden har til alle tider visst å utnytte plassen godt. På dette udaterte bildet er det en fin bøling slaktegriser som holder til på loftet av fjøset. Legg merke til at grisene går fritt omkring, men søker sammen fordi de trives best sammen i grupper. I mellomkrigstida var for øvrig overfylte fjøs var en gjenganger i spaltene til det lokale jordbrukstidsskriftet Bondevennen. *Fotograf ukjent. * Bondevennen*

både i samtiden så vel som i dag.

Nydyrkingen vitnet om et jordbruk og samfunn i store endringer. En viktig forutsetning for den begynnende moderniseringsprosessen var de omfattende jordutskiftningene primært av innmarka alt mot 1850, men også senere da utmarka kom med for alvor. Samtidig fant det sted en kraftig vekst i andelen selveiende bønder som utgjorde mer enn 90 prosent av gårdbrukerne. Kombinasjonen av nesten bare bønder med egne bruk og langt lettere drevne eiendommer bestående av større sammenhengende teiger bredte grunnen for et mer effektivt jordbruk hvor økende grad av mekanisering var gjennomgangsmelodien. Overgangen til nye og mer effektive landbruksredskaper gikk over lang tid. Mens spaden omkring 1820 fremdeles spilte en fremtredende rolle i arbeidet med den ofte steinrike og til dels vannsyke jorda under våronna, var plogen nærmest blitt allemannseie 30 år senere.²⁵ I de siste tiårene frem mot århundreskiftet erstattet hesteredskaper som slåmaskin og hesterive mange hender i den arbeidskrevende høyonna.

Parallelt med økede arealer under plogen pågikk overgangen fra et dominerende åkerbruk til større vektlegging av husdyrholdet.²⁶ Tradisjonelt hadde det meste av landbruksjorda både i Norge og på Jæren blitt brukt til å dyrke havre og fra slutten av 1700-tallet også poteter. Dette var i tråd med myndighetenes prioriteringer om høyest mulig selvforsyningsgrad for disse livsviktige matvarene. Husdyrholdet på sin side fungerte først og fremst som en gjødselkilde for åkerbruket foruten å være ernæringskilde for bonden og hans familie. Utover i andre halvdel av 1800-tallet endret dette mønsteret seg.

UNDER POLITIKKENS INNFLYTELSE

Nye liberalistiske strømninger i økonomisk politikk spredte seg over den vestlige verden, og fikk gjennomslag også i Norge og Sverige omkring 1850. Hensynet til selvforsyning av korn ble tillagt mindre vekt og tollen kraftig redusert.²⁷ Resultatet var at billig importert matkorn raskt fikk en stadig viktigere rolle i matforsyningen her til lands. I tråd med den ønskede utviklingen kom nye og delvis ledige jordressurser gjennom nydyrking og driftsomlegging primært til å styrke husdyrholdet. Mens det samlede arealet sådd med ulike kornsorter og erter stod stille eller gikk ned, økte andelen som gikk til fôrdyrking med kunstenga i spissen. De nye driftsformene med større vektlegging av et bedre vekstskifte var et uttrykk for endringsprosessen og bedre ressursutnyttelse.

HVA VAR DET NYE?

Bøndene på Jæren var en del av den nye virkeligheten og spesielt storfeholdet med kua i sentrum fikk større økonomisk betydning som i landet ellers. Tradisjonelt hadde dyrene blitt sulteføret vinteren igjennom, men større arealer til høy, gode beiter sommerstid og bøndenes tiltagende bruk av kraftfôr, gav seg raskt utslag i langt høyere melkeyting per ku. En rekke jærboender begynte dessuten i 1870- og 1880-årene å kjøpe og bruke kunstig plantenæring som fosfat, kali, og noe senere chilisalpeter.²⁸ Profesjonalisering av bondeyrket med større kunnskapskrav til bøndene ble støttet opp av fylkets landbruksselskap stiftet alt i 1776 og etablering av de første landbruksskoler, fesjø og et mer planmessig avlsarbeid spesielt for kyr. Rogaland fikk også avlsstasjon for gris i 1890-årene. Bak disse tiltakene stod ikke minst ledende bønder og statlige agronomer utdannet

fra Landbrukshøyskolen på Ås grunnlagt i 1859.

De siste tiårene av 1800-tallet kom også til å være gjennombruddstiden for meieriene over det ganske land. Praktgården Nesheim på Nærbø skapt av byborgeren og handelsmannen Johan Adam Køhler tidlig på 1850-tallet etter danske og tyske forbildet, hadde eget meieri og var med det blant de første i Norge. Her ble det produsert smør og ost under kyndig ledelse av en sveitsisk yster og dansk meierske.²⁹ Dette var et lite gårdsmeieri som isolert sett fikk mindre betydning, men pekte fremover mot hva som skulle komme. Stavanger fikk sitt meieri i 1876 og alt i 1890 var 14 meierier i aktivitet over hele fylket. Parallelt hadde det vokst frem et marked for konsummelt i de større byene ved siden av industriell smør- og oste-produksjon. Mellom 1880 og 1905 steg den samlede melke-mengden som ble levert meieriene i Rogaland fra under 2 til vel 20 millioner liter årlig. Samlet kom meieriene til å bety mye for husdyrholdet og bedre kår i jordbruket i pakt med politiske føringer og vilje til å skjerme produksjonen fra utenlandsk konkurranse alt på denne tiden. Melkeproduksjonen er fremdeles i dag den klart viktigste inntekt-skilden for flertallet av norske bønder.

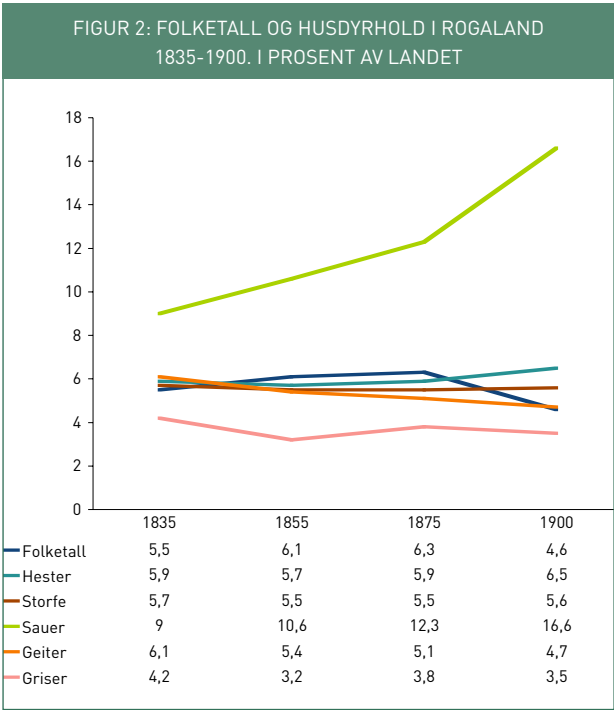
Meieriene la også grunnen for samvirketanken hos norske bønder der andelslag og medeierskap ble et viktig redskap i å sikre økonomiske interesser. Foruten melk kom de bondeide felleskjøpene med alt man trengte av innsatsvarer og redskaper og slakteriene til å være hjørne-steinene i samvirkeorganisasjonene på 1900-tallet.

Avsnittet ovenfor forteller om et voksende lokalt marked for omsetning av landbruksprodukter etter 1880. Kraftsen-trumet i utviklingen var den sterke byveksten i Stavanger som gjorde fylkeshovedstaden til landets fjerde største.

Kombinasjonen av økt etterspørsel og bedre kommunika-sjoner etter åpningen av Jærbanen i 1878 la grunnen for det nye markedstilpassede jordbruket på Jæren med solid fotfeste i mange produksjoner et stykke ut på 1900-tallet. Konkurranseskraften og dyktigheten kom også til syne på den nasjonale arena hvor jærbøndene i andre halvdel av 1890-årene etablerte et solid fotfeste i Oslo som stor egg-leverandør.³⁰ Dette var kraftfôrintensivt husdyrhold i stor grad basert på kjøpte innsatsvarer i produksjonen løsrevet fra gårdens egne fôrressurser. Bøndene på Jæren var med andre ord på vei bort fra en ensidig naturalhusholding med vekt på selvforsyning og satset i stadig større grad på salg av overskuddsproduksjon til bybefolkningen i Stavanger og Sandnes. Den sterke markedsorienteringen var en viktig årsak til fremgangen i jordbruket lokalt. Samtidig vil fag-historikerne si at jordbruket på Jæren hadde gjennomgått hamskiftet med mekanisering av jordbruket og overgang til pengehusholding. I det kommersielle jordbruket ble produksjonen i vesentlig grad lagt opp etter hva som gav det største økonomiske utbyttet i kontrast til tradisjonen og sedvanens betydning.

GRISEN I DET MODERNE JÆRSKE JORDBRUKET

Hvor hører grisen og svineholdet på Jæren hjemme i dette bildet? Tallene som det ble referert til tidligere i artikkelen avdekket at svineholdet i tallmessig og økonomisk betyd-ning lå langt tilbake for andre deler av husdyrbruket. Det samme kan sies om den relative statusen til svineavlen i regionen. FIGUR 2 viser Rogalands prosentvise andel av Norges husdyr fra 1835 og frem mot inngangen til et nytt århundre, og bekrefter dette inntrykket. For å sette tallene i perspektiv er også fylkets befolkning tatt med.³¹

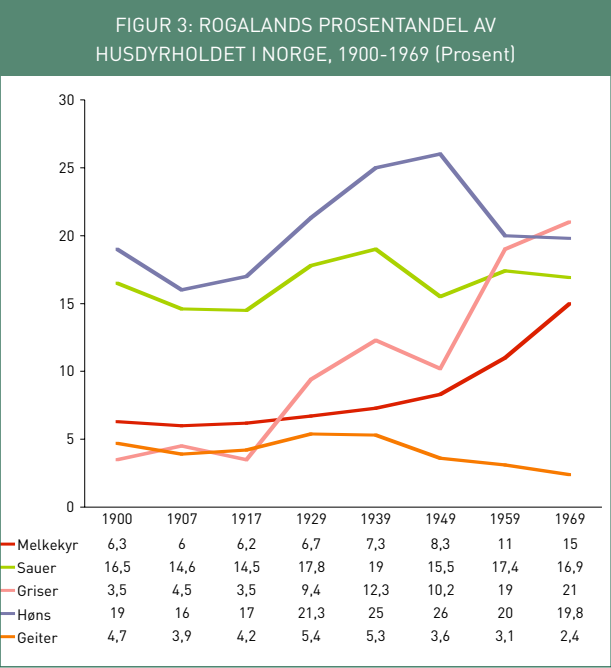

Selv om gjennomgangsmelodien var få griser på de mange brukene uavhengig av gårdens størrelse finnes det på Jæren også historiske eksempler på større besetninger. Køhlers Nesheim var en spesiell og fremtidsrettet gård på mange områder også innen svineholdet. Her ble det bygget separat grisehus alt rundt 1860 som var 30 alen langt og 9 alen bredt.³² På de snaue 30 kvadratmeterne ble det holdt 20-30 svin som ble fôret to ganger daglig i følge beretningen fra det første fesjået på Jæren i 1867.³³ Driften på Nesheim hørte mer til unntaket som bekrefter regelen, og både på Jæren og i landet for øvrig var det uvanlig med egne rom eller for ikke å nevne grisehus til langt ut på 1800-tallet.

Ved siden av enkelte større svinebønder med kort av-stand til markedet i Stavanger, var det meieriene på Jæren som kom til å være de første store kommersielle svineholderne fra slutten av 1800-tallet. Blant annet drev Norsk Ostefabrikk på Nærbø seriøst med en besetning på totalt 350 svin omkring 1914.³⁴ Grisene ble i stor grad fôret med skummamelk og myse som var et restprodukt fra fabrikkproduksjonen.³⁵ Dyra gikk ellers ute på beite store deler av året og hadde gress som en viktig fôrkilde. Meierienes utfordring med å utnytte og produsere salgbare produkter av mysen og skummetmelka var bakgrunnen for at en rekke av dem valgte å satse på svinehold så langt frem som til 1940. Det gjaldt både lokalt som ved Jæren meieri på Bryne, men også ellers i fylket og landet for øvrig. Landbrukshistoriker Brynjløv Gjerdåker peker da også på betydningen av fremgangen til meieriene og utnyttelse av avfallet fra produksjonen som en av forklaringsfaktorene bak veksten i det nasjonale svineholdet mellom 1890 og 1907. Om ikke dette skjedde direkte i meierisamvirkets regi var det mange bønder som ble pålagt å ta myse eller skummamelk i retur. Da var grisen grei å ha. Også i store deler av etterkrigstiden og fremdeles i dag går det myse til fôr hos svineprodusenter rimelig som den er. Mengden har av ulike grunner vært minkende, men fra begynnelsen av 1960-tallet ble det litt av en spesialitet ved Nærbø Meieri å tørke mysen for å bruke den i fôrblandinger som grise-godt og kalvegodt.

VEKST GJENNOM KRISE

I litteraturen om norsk landbruk fremheves det at den jærsk bondestanden i mellomkrigstiden ledet an i moder-niseringen av norsk jordbruk.³⁶ Med sin sterke markeds-

orientering minte jordbruket på Jæren mye om det fremgangsrike danske jordbruket,³⁷ som på mange måter fremstod som et forbilde for nordmennene. FIGUR 3 tar for seg utviklingen i husdyrholdet for Rogaland gjennom store deler av 1900-tallet, og vitner om et jordsbruksfylke i sterk fremgang alt på 1920-tallet, men også senere.³⁸

I tiden mellom verdenskrigene var det fremfor alt svineholdet som kom til å bety mye for bøndene som en ny inntektskilde. Fra å være et ubetydelig produsentområde for svinekjøtt kom fylket med Jæren i spissen til å bli av nasjonal betydning og med stor eksport av bacon til England. Som tidligere nevnt spilte melkeproduksjonen og storfeholdet en avgjørende rolle for inntektene i landbruket, og det var

fremgangen på disse områdene som betydde mest økonomisk i landet som helhet inkludert Jæren.³⁹ Det gjelder både i de 40 årene før og etter 2. verdenskrig.

Revolusjonen i svineholdet på Jæren skjedde i siste halvdel av 1920-årene, og kan mer eller mindre tidsfestet fra sommeren 1928 til sommeren 1929. Ifølge offisiell jordbruksstatistikk økte svinebesetningene i Rogaland med over 50 prosent på dette ene året til totalt 27 437 griser. Veksten fra 1917 var formidabel, og ingen andre deler av landet kunne vise til noe lignende.⁴⁰ Den absolutte og relative fremgangen fortsatte på 1930-tallet og hele tiden var det Jæren som ledet an i nysatsingen på gris i fylket.⁴¹ Sammenlignet med jordbrukstelingen under 1. verdenskrig var svineholdet med enn tidoblet på 20 år. Men hva lå bak det jærsk svineholdets nyvunne status som en ledende og dels nytenkende produsentområde fra omkring 1920?

En viktig forutsetning for å kunne satse på gris i mellomkrigstida var økt innenlandsk etterspørsel på fleisk som svinekjøtt ble kalt den gang. Fra 1917 til 1939 vokste den årlige omsetningen fra 24 000 til 39 000 tonn i Norge som et resultat av generelt bedre levekår og urbanisering.⁴² Politiske grep som høyere toll på importert kjøtt kombinert med andre proteksjonistiske tiltak i tråd med samtidens økonomiske politikk over hele Europa vernet vekstmarkedet for norske bønder. Etableringen av Norsk Kjøtt- og Fleskesentral tidlig i 1930-årene fortalte om problemer i landbruket, men også politisk vilje til å få bedre kontroll over kjøttomsetningen gjennom den nye monopolorganisasjonen, og i siste instans høyere priser på svinebøndernes produkter.

Mens 1. verdenskrig hadde gitt utslag i gode priser på jordbruksprodukter og stor investeringsvilje i landbruket, kom 1920- og 1930-tallet til å utvikle seg til en svært

Bureising på Varhaug tidlig på 1930-tallet. Det er fjøset til Elling A. Varhaug som reiser seg på gården som i dag drives av barnebarnet Einar Varhaug og kona Åse. I tråd med tidens ideal på Jæren ble det også plass til griser i fjøset med en egen avdeling til venstre på bildet. Det hørte til sjeldenhetene den gang at det ble bygd egne grisehus. *Fotograf ukjent. * Privat eige.*

vanskelig tid for mange gårdbrukere. Sviktende inntekter fulgte i kjølvannet av fallende priser, og situasjonen ble enda verre siden bøndenes primære strategi ble å produsere seg ut av krisen med overproduksjon og enda lavere priser som resultatet. Ikke minst var det virkeligheten for melkebøndene. Myndighetenes støtte til etableringen av markedsregulerende monopoler for de fleste jordbruksprodukter tidlig i 1930-årene må ses i lys av dette. Gjeldskrisen i bondenæringen betydde i verste fall at folk måtte gå fra gård og grunn. Sett i forhold til resten av landet og spesielt mange yrkesbrødre på Østlandet, kom bondestanden generelt på Jæren seg bedre gjennom krisetidene med relativt sett få tvangsauksjoner.⁴³ Låneiveren i de gode tidene hadde vært mindre, og med jevnt over lav gjeldsbyrde hadde bøndene en viss økonomisk frihet til å omstille seg i en tid da det var nødvendig.

Overproduksjon og sviktende inntjening innenfor de tradisjonelle produksjonene satte i gang en prosess med leting etter nye binæringer for jordbruket. Pelsdyroppdrett representerte et alternativ og næringen fikk et markert oppsving samtidig som de første drivhusene med tomatproduksjon kom i gang for å nevne noen eksempler. Betydningen av veksten i svineholdet var imidlertid mye større.

Som tidligere nevnt er slaktegrisproduksjon et kraftfôrintensivt husdyrhold, og en viktig forutsetning for jærbøndenes tro på lønnsomheten til grisen var ny tilgang på billig importert kraftfôr. Jordbruket i store deler av verden opplevde tøffe tider parallelt med næringens problemer i Norge, noe som blant annet manifesterte seg i et sammenbrudd i de internasjonale kornprisene midt på 1920-tallet. Det gjorde blant annet hvetekli og rugkli til gode kraftfôralternativer. Kanskje viktigst av alt var det store og

varierende sortimentet av ulike typer mel malt av nye og gamle eksotiske importerte varer som soya, raps, kokos, mais, bomullsfrø, jordnøtter for ikke å glemme manioka som var en kraftig rotvekst som opprinnelig ble dyrket i Vest-Afrika.⁴⁴ Av norske spesialiteter ble det solgt silde- og hvalkjøttmel. Sammen utgjorde de alle et rikt kraftfôrtilbud som var lett tilgjengelig hos bøndenes eget Felleskjøp i fylket som hadde vært i drift siden 1899. På 1920-tallet var det derfor ikke uvanlig at listen over kraftfôr talte nærmere 30 ulike varer. Det var aktuelt så lenge bonden selv blandet fôret hjemme, og gav rik mulighet til å velge de billigste fôralternativene til enhver tid, men det stilte store kunnskapskrav om ernæring for at det ikke skulle gå utover kvaliteten på svinekjøttet. Her var det landbruksfaglige bladet Bondevennen – som lever i beste velgående den dag i dag, til god hjelp. De ukentlige prislistene i bladet inneholdt også informasjon om fett- og proteininnhold samt energiinnholdet/antall føreheter i de ulike vareslagene. I tillegg kom redaksjonen med konkrete anbefalinger på fôrsammensetninger alt etter grisens alder og vekstfase. Eksemplene i Bondevennen la også stor vekt på hva som var mest lønnsomt, og inneholdt med jevne mellomrom beregninger av overskuddet i slaktegrisproduksjonen basert på kjøp av smågris fôrt til slakt med kraftfôr. I det hele var antagelig Bondevennen en viktig lokal skriftlig kilde for svinebøndene med sitt vide perspektiv og konkrete råd i driftsmessig svinehold og referanser til utprøving av alternative forklilder.

Ferdigblandet svinefôr kom på sin side i bruk fra 1925 og salget økte for hvert år som gikk. Bøndene stolte imidlertid ikke helt på produsentene som etter loven var pålagt å legge komplett varedeklarasjon med hver enkelt

Prisliste								
pr. 12. december 1927. (Uforbindende).								
Kraftfôr	Fett % ca.	Protein % ca.	Kvælst.fri ekstrakt- stoffe % ca.	Fören- heter pr. 100 kg. ca.	Sække- vegt kg.	Pris (fob.)		
						Kroner pr. sæk	Øre pr. kg.	
Förblanding I	6	41		120	70	17.25	24.6	
— ” —	6	41		120	100	24.60	24.6	
Förblanding II	6	31	37	106	70	15.40	22	
— ” —	6	31	37	106	100	22.00	22	
Svinefôr	4	20	55	100	70	14.70	21	
— ” —	4	20	55	100	100	21.00	21	
Hønsfôr	6	26	44	105	50	11.00	22	
— ” —	6	26	44	105	100	22.00	22	
Bomuldsfrømel 50 %	7	43		110	100	23.50	23.5	
Jordnøtmel	7	52		134	100	24.00	24	
Soyamel	1	46		115	75	16.15	21.5	
Kokosmel, Lilleborg	7	21		120	75	18.35	24.5	
— ” —	7	21		120	40	9.80	24.5	
Linnmel, Lilleborg	6	30		105	75	18.75	25	
Sildemel, Nordnorsk	10	65		145	100	32.00	32	
Mais, La Plata	4	10		108	100	17.65	17.6	ca. 60 % stivelse
Maismel	4	10		108	100	18.65	18.6	„ 60 % —,—
Maniokamel	1 1/2	2	82	105	90	13.00	14.4	„ 72 % —,—
Ruggris	3	16	60	78	75	11.75	15.6	„ 20 % —,—
Bygg	2	10			90	20.70	23	
Benmel, Høllands	3	36			50	12.50	25	
Sam. byggmel	2	10			100	25.00	25	c.f.
Havreførmel	4	7			75	11.25	15	ca. 15 % —,—
Havrekli	2	5			70	8.40	12	„ 8 % —,—
Sammalt havremel		12			75	20.25	27	
Bygggrøp	2	10			80	16.00	20	„ 40 % —,—
Havregrøp		12			80	15.20	19	
Hvetekli (Pollards)	4	16	77	72	40	6.20	15.5	„ 22 % —,—
Hønsfôr					75	11.75	15.6	„ 20 % —,—
Norsk Mineralmælk					10	3.50	35	
Melasse							12	
Melvarer			Fra			Sækkevegt kg.	Pris pr. sæk	Levert

kraftfôrsekk. Standardblandingen for både ku og gris er derimot et etterkrigsfenomen som kom på slutten av 1950-tallet. Frem til da varierte fôringen av gris i en helt annen målestokk enn i dag og forskjellene mellom svinebøndene på Jæren kunne være store også påvirket av hva gården eller bygda hadde overskudd på av hjemmeavlet fôr. Eksempler på det siste fra etterkrigstiden inkluderer roer, kålrabi, poteter og eget korn som bygg malt og lagt i vann.⁴⁵

Jordbrukstellingene inneholder også informasjon om kraftfôrforbruk og i 1939 var bruken på Jæren fire ganger høyere pr. dekar enn i de rike jordbruksområdene som fantes i slettebygdene på Østlandet. Samtidig var forbruket av kunstgjødsel tre ganger så stort. Tallene reflekterer det nye markedsrettede og kommersielle landbruket på Jæren. Det gikk ikke ubemerket hen. Spesielt kraftfôrintensiteten i svineholdet i mellomkrigstida skapte debatt som delvis oppstod på nytt i 1970-årene, denne gangen relatert til melkeproduksjonen og grovfôret plass.

FLESK TIL OSLO OG BACONEKSPORT TIL ENGLAND

Årsberetningene fra Rogaland Landbrukselskap i årene omkring unionsoppløsningen beskrev en heller laber interesse for svinehold i følge artikkelforfatteren som var andre-lærer i svineavl.⁴⁶ Hovedproblemet var å få solgt slakteferdige svin, og det ble påpekt at etableringen av et eget slakteri for gris hadde like stor betydning for svineholdet som meieriene hadde fått for melkeproduksjonen. Et moderne slakteri var en forutsetning for et stort kommersielt svinehold. Landbrukselskapet tok initiativ til et eget svineslakteri i Stavanger, men i 1905 ble aksjetegningen foreløpig skrinlagt fordi for få bønder var villig til å skyte inn kapital og binde seg til kun å levere til det påtenkte

slakteriet. Stavanger hadde hatt kommunalt slaktehus fra 1880-årene av ved siden av private aktører.⁴⁷ Nytt anlegg på Kjerringholmen ble tatt i bruk i 1902. Første året ble det slaktet vel 650 svin med en kapasitet på inntil 20 griser om dagen. Anlegget var med andre ord lite hensiktsmessig for svinehold av større skala på Jæren.

Det første kombinerte andelsslakteriet i Norge kom i 1904 med Hamar Slakteri. I løpet av det neste tiåret fikk tanken god tilslutning og en rekke slakterier ble stiftet omkring i landet. Først i 1921 ble samvirkeselskapet Rogaland Felles-salg for dyr etablert, men slaktning i egenregi skjedde ved det kommunale slakteriet på Kjerringholmen ved siden av de private aktørene. Den samlede effekten av kraftig vekst i svineholdet omkring 1930, og en drift med fokus på svinekjøttproduksjon for salg,⁴⁸ presset frem nye løsninger. Andelslaget arbeidet med å bygge eget slakteri, men oppgaven ble for kapitalkrevende i første omgang, men nytt slakteri ble tatt i bruk i Sandnes fra 1934. Viktigere var byggingen av eksportslakteriet i Stavanger med statlig støtte som kom i gang året før.⁴⁹ Samtidig ble det eksisterende kommunale anlegget i Stavanger modernisert og det gjaldt spesielt for svineslaktinga.

Det intensive husdyrholdet skapte overproduksjon i det lokale markedet, og den jærsk grisen fant nå viktig avsetning på Oslo-markedet og som bacon i England. På det høyeste nådde den krevende baconeksporten opp mot 10 000 slakt i året frem til 2. verdenskrig da den stoppet opp. I Oslo handlet det om å være først ute med en kraftig produksjonsøkning for å fylle tomrommet som strengere importrestriksjoner åpnet for. Posisjonen i hovedstaden var viktig også fordi dette markedet har tradisjon for å være det toneangivende i Norge med strenge kvalitetskrav. Kundene

foretrakk her en magrere gris med tynnere spekklag.

Den typiske jærsk svinebonden i 1939 hadde med samtidens øyne et forholdsvis stort svinehold med en vanlig besetning på mellom 11 og 20 dyr til enhver tid og mer enn hver femte bonde hadde mer enn 20 griser.⁵⁰ Ut fra dagens drift er dette mer hobby enn næringsvei, men tallene betydde at veksten i svineholdet var et resultat av de mange jærbøndenes innsats som svinerøktere. Satsingen på gris handlet om å utnytte mulighetene som bød seg, og med nøysomhet og arbeidsinnsats var det økonomi i svineholdet.

VEKST OG STAGNASJON I ETTERKRIGSTIDEN

Svineholdet på Jæren og i Rogaland ble særlig hardt rammet under 2. verdenskrig først og fremst som et direkte resultat av driftsformen med stort innkjøp av kraftfôr basert på utenlandske råvarer, men også fordi produksjon av korn, poteter og grønnsaker måtte prioriteres fremfor hjemlig fôr dyrking til grisen. Besetningene falt til bare 25 prosent av hva det var året før alt i juni 1940 for å holde seg litt lavere resten av krigen.⁵¹ Ingen andre fylker opplevde en slik nedgang. Rogaland brukte også lenger tid på å få opp produksjonen etter 1945 enn mange andre tradisjonelt store svineoppdrettere som Hedmark og Oppland. Igjen er det strukturen med mange småprodusenter og den store avhengigheten av kraftfôr som forklarer forskjellene. FIGUR 4 viser utviklingen i svineholdet til de fire ledende områdene for svinehold i Norge de siste 100 år.⁵² Jærens veksttakt fra før 1940 ble ikke en realitet igjen før i andre halvdel av 1950-tallet. Et viktig skille er her 1956, samme året som staten opphevet rasjoneringen på kraftfôr som hadde eksistert de siste 15 årene. Frem mot 1969 fortsatte

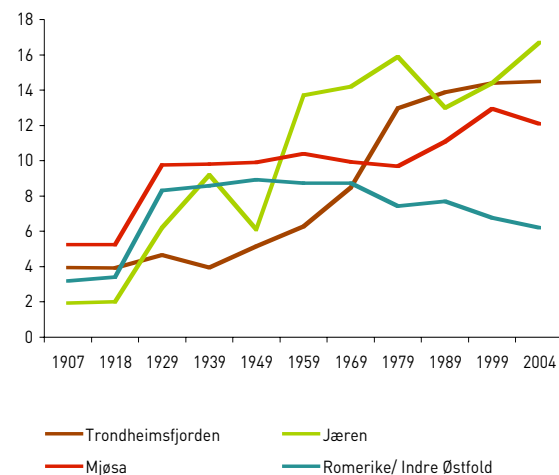

Svineholdet hadde en særlig sterk vekstperiode på Jæren i 1950- og 1960-årene. Selv om fremgangen først og fremst var et resultat av mange mellomstore besetninger, var der også en del bønder som satset på grisehold i storformat.
*Fotograf ukjent. * Bondevennen.*

den videre veksten, men nå mest imponerende i absolutte tall. Det store svineholdet på Jæren la blant annet grunnlaget for byggingen av landets største slakteri på Forus i som ble tatt i bruk på slutten av 1960-tallet. Ved det bonde-eide anlegget ble det alt fra starten av slaktet mer enn 100 000 griser årlig.

Veksten på 1970-tallet skjedde parallelt med økt etterspørsel etter svinekjøtt oppmuntret av en ny offensiv landbrukspolitikk med økte overføringer fra staten for å jevne ut lønnsgapet mellom industriarbeidere og bønder. Distriktsprofilen var klar gjennom prioritering av rimelig statlig kapital til nyinvesteringer primært hos næringssvake bruk i utkantene. Det gjorde det vanskeligere for mange jærbønder å nå opp i konkurransen om finansieringen av

FIGUR 4: LEDENDE REGIONERS ANDEL AV SVINEHOLDET I NORGE 1907-2005 (PROSENT)

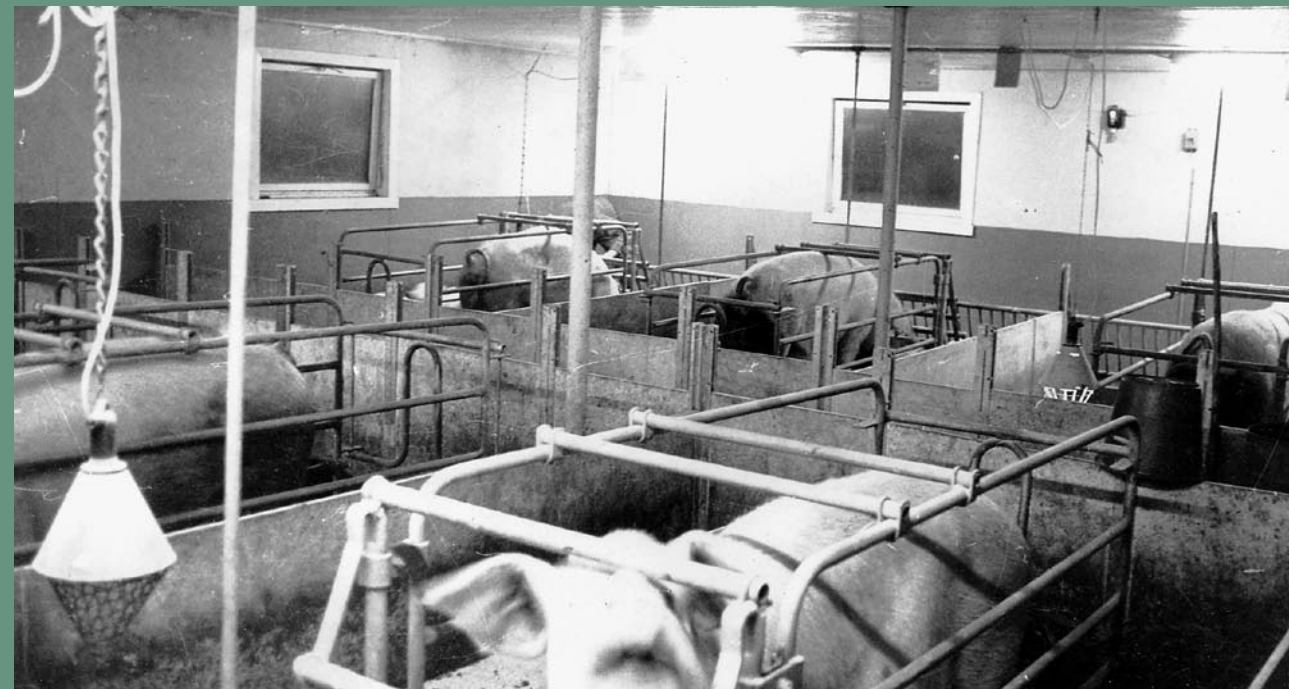
sine ekspansjonsplaner. Tradisjonelt hadde svineholdet vært en produksjon preget av få eller ingen formelle restriksjoner, og dette hadde vært en viktig basis for veksten næringen opplevde på Jæren.

Statens nye landbrukspolitik var så vellykket at overproduksjon kom til å dominere jordbruket i Norge gjennom det meste av 1980-årene. Situasjonen ble ikke bedre av stagnerende etterspørsel for svinekjøttets del. Den nye virkeligheten hadde allerede innhentet melkeprodusentene og landbruksmyndighetene så seg nødt til å innføre årlige produksjonskvoter. For grisens del kom innskrenkningene langt senere og i en mildere form enn eksempelvis melk. Blant annet satte konsesjonsgrensene et relativt høyt tak på hver enkelt bondes besetningstørrelse med rik mulig-

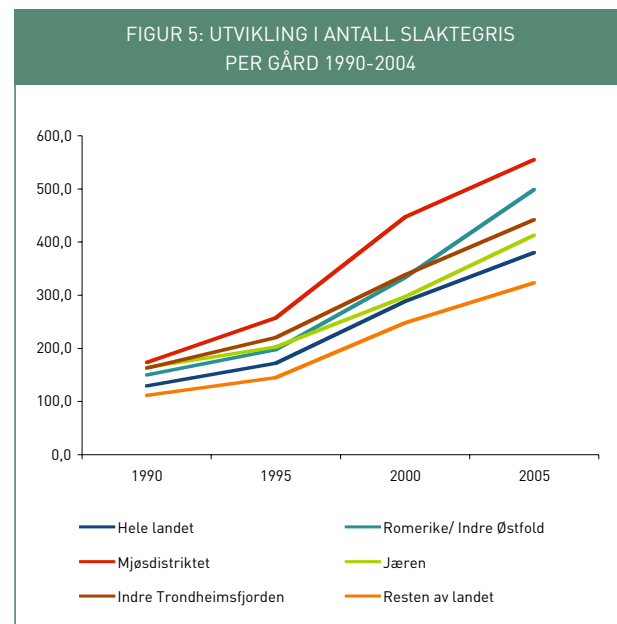
het til dispensasjon for dem som drev i større skala. Men under slike rammebetingelser var det uansett begrenset rom for videre vekst, og i stedet opplevde svinebøndene på Jæren relativ stagnasjon i forhold til andre deler av landet for første gang på 40 år.⁵³ Rogaland som helhet opprettholdt imidlertid sin posisjon slik at veksten i utkanten av fylket var merkbar.

De siste 10 årene har igjen gitt en ny giv for grisen på Jæren med et særlig oppsving de siste par tre årene som FIGUR 4 viste. Grunnlaget for dette har vært en sterk økning i de statlige konsesjonsgrensene for svineholdet som betyr at hver enkelt bonde kan ha langt flere griser. I dag går grensen ved 105 purker eller 3200 slaktegriser årlig. Det stilles heller ingen krav om at bonden må ha drevet med gris tidligere. Vårt distrikt har på mange måter ledet an nasjonalt i en storstilt bygging av nye moderne grisehus som tilfredsstiller strengere krav til driften med bedre plass til hver enkelt gris og lovpålegg om løsdrift. Investeringsviljen har vært så stor at overproduksjon av svinekjøtt har preget næringen de to siste årene. Men slik har det alltid vært for svinebøndene som er vant med at lønnsomheten svinger i takt med balansen mellom tilbud og etterspørsel. Det er også en kjensgjerning at økonomien hos svinebøndene relativt sett har vært god over tid. Det å satse på gris har gitt en høyere timelønn enn de fleste andre produksjonsformer inkludert melkekyr.⁵⁴

Parallelt med rasjonaliseringen i jordbruket og de senere årenes kraftige økninger i konsesjonsgrensene har det skjedd store endringer i størrelsen på det gjennomsnittlige svineholdet. Mens mer enn hver annen bonde hadde gris for vel 50 år siden var andelen redusert til vel drøye prosent i 1989.⁵⁵ Særlig etter 1970 sluttet mange bønder med gris.

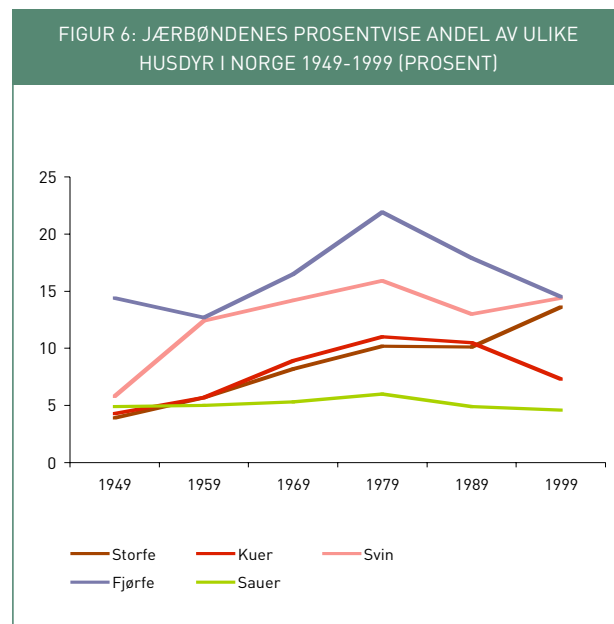
Innredningen i et tidstypisk moderne jærs sk grisehus for purker og smågrisproduksjon omkring 1980. Økte statlige overføringer til jordbruket i andre halvdel av 1970-tallet fristet mange bønder til å satse mer på gris både på Jæren og ellers i landet. Resultatet ble overproduksjon av svinekjøtt få år senere med påfølgende restriksjoner fra landbruksmyndighetene med fastsettelse av hvor stor besetning den enkelte svinebonde kunne ha. *Fotograf ukjent. * Bondevennen.*

Den fortsatte konsentrasjonen og spesialiseringen i husdyrholdet de siste 15 årene har redusert andelen aktive svinebønder ytterligere. På landsbasis er det nå om omkring 4300 og på Jæren er det i dag snakk om vel 500 bønder.

FIGUR 5 viser gjennomsnittlig antall solgte slaktegris fra svinebøndene i løpet av ett kalenderår, og vitner om kraftig strukturrasjonalisering.⁵⁶ Det er interessant å merke seg at utviklingen på Jæren først og fremst følger en nasjonal trend.

I vår sammenhengen er det også interessant å se på svineholdet betydning på Jæren i forhold til øvrig husdyrhold. FIGUR 6 tar for seg Jærens prosentvis andel av de viktigste husdyrproduksjonene i Norge siden 1949.⁵⁷ For landet som helhet har særlig fjørfeproduksjonen stått sterkt, en posisjon som alt ble etablert i 1890-årene med

store leveranser av egg til Oslo-markedet. Svineholdet peker seg også ut i positiv retning. Det er ellers verdt å merke seg at storfeholdet og melkeproduksjonen hadde en rik blomstringstid mellom 1950 og 1980. Det skjedde i tråd med myndighetenes kanaliseringsspolitikk i perioden som la opp videreutvikling og satsing innenfor husdyrholdet på Jæren mens de gode jordbruksområdene på Østlandet og i Trøndelag primært skulle satse på korn- og åkerbruk.

BETYDNINGEN AV Å HA ET LEVENDE JORDBRUKSMILJØ I VID FORSTAND

Alt tidlig på 1980-tallet fremhevet historikeren Stein Tveite at god samarbeidsevne blant bøndene internt, men også mot det landbruksfaglige miljøet på Jæren, som en av sær-

egenhetene til jordbrukets uavbrutte fremgang og suksess. Sammen med like forhold mellom bøndene, og et samfunn innrettet mot jordbruk, utgjorde de et grunnlag for få til raske omlegginger.⁵⁸ Etnologen Ragnhild Thu vektlegger at den bærende tradisjonen i bondekulturen på Jæren er endrings- og nyskapningsviljen.⁵⁹ Den er sentral for å forstå utviklingen over tid. Det er disse verdiene det må tas vare på, ikke gamle hus eller andre materielle gjenstander.

Men bonden er bare ett av de sentrale ledd i verdikjeden for svin fra kraftfôrprodusenter til ferdig kokt skinke fra Gilde kjøpt av oss forbrukere på den lokale Mega-butikken. I mellom ligger en rekke bedrifter og organisasjoner som til sammen utgjør et viktig nettverk og sparringspartner for jærbonden. Her ligger også mye av forklaringen til fortsatt dynamikk i det jærsk jordbruket.

Jæren er kjent for sin redskapsindustri knyttet til jordbruket som i dag holdes i hevd av Kverneland-gruppen som er verdensledende på området.⁶⁰ Teknologit utviklingen spesielt i etterkrigstiden har vært omfattende med traktorrevolusjonen, fôrhøsteren og melkemaskinen som noen eksempler. Teknologisprangene innen svineholdet har vært mer beskjedne og preget av de mange små skritt over lang tid. I stor grad handler det om å bygge større og mer spesialiserte grisehus med økt bruk av automatiseringsutstyr som letter og rasjonaliserer svinebondens arbeidsoppgaver. Vi har god grunn til å hevde at Jæren har ligget langt fremme i utviklingen på dette området. Lokale firmaer som Reime & Co., Brødrene Moi, Erlands Maskin og Kyllingstads Fabrikker hadde alle produkter myntet på innredning av svinehuset. Ikke bare Jæren kan vise til dette, men eksemplene viser at svinemiljøet i regionen omfattet mange nyskapende og/eller teknologioverførende aktører.

Dette ses også i nyere tid. Dansk svinehold har historisk vært et viktig forbilde, og som de første i Norge etablerte Forum Gris Rogaland et fast samarbeid med Svinerådgivning Vest på Jylland i 1995. Foruten forslag til den enkelte svineprodusent om fôring og økonomi har bygningsutforming og innredning vært viktige oppgaver.⁶¹

Fremgangen innenfor det planmessige avlsarbeidet i regi av Norges Svineavlslag – Norsvin på Hamar siden slutten av 1950-tallet representerer gjerne den største teknologiske fremgangen for svineholdet i Norge. Gjennomsnittsgrisen vokser raskere med mindre fôr og har blitt både magrere og tyngre. Selv om Nærbø Svineavlslag ble stiftet allerede i 1955, må det poengteres at oppslutningen om det planmessige avlsarbeidet på Jæren og i Rogaland Svineavlslag generelt har vært svakere enn landsgjennomsnittet i lang tid. Det ses både i forhold til antall foredlings- og bruksbesetninger og statistikken om oppslutningen til purkekontroll og unggrismålinger. For et ellers toneangivende svinemiljø har dette vært et svakhetstegn.

I dag fungerer de lokale svineavlslagene som et viktig samlingspunkt for diskusjonen om gris bøndene i mellom. Hver enkelt driftsopplegg og økonomiske resultater gjennomgås for å lære av hverandre. Mange bønder sier at de har hatt stor nytte av denne praktiske tilnærmingen som er en velkjent metode som ikke minst store konsern bruker internt for å henge med i konkurransen.

Modernisering og utbygging av svineholdet krever kapital. Det er allerede nevnt at lite gjeld blant jærbøndene i mellomkrigstida gjorde det mulig å ekspandere og bli ett ledende svineprodusentområde i nasjonal målestokk. Etter 1945 ble de offentlige institusjoner som Statens Landbruksbank viktig som finansieringskilde. Hele tiden har

imidlertid lokale sparebanker vært en sentral långiver for bøndene, og Rogaland Bondelag gikk i 1960 mot etableringen av Landbruksbanken nettopp av hensyn til bygdebankene.⁶² Sparebankenes betydning økte igjen markert etter at landbrukspolitikken på midten av 1970-årene ble lagt om,⁶³ og det ble vanskeligere for jærbonden å få tilgang til rimelige statlige lån. Den betydelige landbruksrelaterte kompetansen, og i neste omgang finansieringsviljen, som i dag finnes hos lokale aktører som Klepp og Time Sparebank samt Sparebank 1 SR Bank, er viktig for å forstå veksten i svineholdet de senere år på Jæren. For bankene fremstår jordbruket som den nest viktigste kundegruppen i bedriftsmarkedet etter oljerelatert virksomhet, og det synes som om jærbonden i det siste har hatt lettere for å få innvilget lån til nyinvesteringer i sine lokale sparebanker enn ellers i landet.⁶⁴ Evnen til å tenke nytt på dette området finnes også med eksempler på leasing av hele driftsbygninger eller fjøsinnredninger i stedet for bygging i egen regi med påfølgende ordinære lån.

Som kjent er kraftfôrutgiftene den viktigste enkeltstående kostnadskomponenten i svineholdet. Konkurransen til lokale kraftfôrprodusenter er derfor av betydning. Felleskjøpet Rogaland startet produksjon av kraftfôrblandinger for svin i 1925. Bøndene regelrett maste om å få fatt i det nye arbeidsbesparende fôret som det ble solgt 4400 tonn av alt i 1926.⁶⁵ Over tid økte stadig bruken av ferdige kraftfôrblandinger for svin på bekostning av andre kraftfôrtyper. Felleskjøpet var viktig fordi bedriften hadde store deler av det lokale markedet. Fra og med 1960-årene hadde Felleskjøpet Rogaland de laveste prisene i landet, og kom til å være en premissleverandør for de nasjonale prisene på kraftfôr. I 1990 hadde samvirkelseselskapet vokst

til å bli Nordens største kraftfôrprodusent og mellom de store i Europa. Den faglige ekspertisen bedriften ytte overfor svineprodusentene i fôringsspørsmål var en annen viktig dimensjon ved virksomheten senere utvidet med salg og rådgivning i innrednings- og utbygningssaker til i dag å omfatte alle sider ved et moderne svinehold.

Det første spede forsøket på etablering av et rendyrket svineslakteri i Stavanger omkring århundreskiftet mis-

Spesialrådgiver Mona Gjestvang fra Scanpig og KLF og Einar Varhaug i hans moderne grisehus. Han er en av ni deltagere i en studiering/faggruppe for gris på Varhaug. Kombinasjonen av mange bedrifter og organisasjoner med stor kompetanse på gris, samt svinebøndenes vilje og evne til å utnytte dette og lære av hverandres suksesser og utfordringer, er særdeles viktig for å forstå den sterke ekspansjonen i svineholdet på Jæren de siste 5-6 årene. *Foto: ???*

lyktes fordi oppslutningen var for liten både fra bønder og potensielle aksjonærer.⁶⁶ Bøndenes tro på slakterisamvirket i etterkrigstiden var stadig økende. For Rogaland Fellesalg⁶⁷ steg antall årlige slaktede griser fra 5000 i 1946 til vel 110 000 i 1969. Rasjonalisering av driftsstrukturen for slakterisamvirket i Rogaland var en integrert del av utbyggingen som betydde at regionen fikk næringsmiddelindustri i storformat. Tradisjonen for å drive et aktivt opplysningsarbeid for svinerøktere i Gilde Vest som selskapet heter i dag har røtter helt tilbake til slutten av 1950-tallet da ledelsen at det måtte et bedre samarbeid til mellom avlsledelsen, smågris- og slaktergrisprodusentene samt slakteriene for å få en kvalitetsgris som var fullt på høyde med det beste i landet.⁶⁸ Fra 1973 foretok slakteriet en planmessig registrering av sykdomstegn hos hvert enkelt slakt som ble brukt til å gi bonden tilbakemelding på konkrete forebyggings- og forbedringstiltak.⁶⁹ Rogaland Fellessalg som organisasjon har utvilsomt spilt en sentral rolle i profesjonaliseringen av svineholdet på Jæren. I dag er spekteret i rådgivningstjenesten fra Gilde Vest svært bred og omfatter sider ved svineholdet som ulike driftsopplegg med bygnings- og innredningstegninger, og økonomi- og helserelaterte problemstillinger. Dette gjelder også for de øvrige slakteriene i konsernet Gilde Norsk Kjøtt, men størrelsen på svineholdet på Jæren og i deler av Rogaland for øvrig gir rådgivningstjenesten en særlig tyngde.

Sett i forhold til resten av landet skiller Jæren seg ut som en region hvor de private slakteriene står sterkt. På slutten av 1960-tallet var deres markedsandel omkring 40 prosent, noe den også er i dag.⁷⁰ Deres evne til å overleve i det samvirkestøttede landbrukssystemet var en anerkjennelse av evnen til konkurransedyktig oppstyking av grise-

skrottene og benytte alle deler av slaktet.⁷¹ I dag er Fatland og Prima Jæren de fremste representantene for denne tradisjonen, og flere private aktører jobber med konkrete utbyggingsplaner i regionen. Mange sterke bedrifter i samme området skjerper konkurransen og er en styrke for det samlede aktive svinemiljøet på Jæren. Det er like fullt ikke til å underslå at synet på de private slakteriene varierer sterkt blant bøndene hvor mange ser dem som en potensiell trussel mot hele samvirketanken på lang sikt.

Gjennom de siste sidene har vi sett hvordan jærbonden er en del av et større nettverk som legger til rette for nytenkning og innovasjonsevne. Mye av dette kan sies å gjelde landbruket i området generelt, og så godt som alle svineprodusentene driver i kombinasjon med annen husdyr- og/eller grønnsaksproduksjon. Det store unntaket er manglende satsing på fremtidsrettet økologisk jordbruk som mer eller mindre er totalt fraværende på Jæren i dag. Uansett gjør det absolutte og relative omfanget av svineholdet på Jæren forholdene spesielt dynamiske med stort fokus på teknologioverføring og evne til lære av de beste fra utlandet. Kombinasjonen av hver for seg sterke landbruksfaglige aktører gjør det berettiget til å snakke om et jærsk svinecluster hvor man gjør hverandre sterkere og er fundamentalt opptatt av å legge forholdene til rette for vekst. Dette vet også bonden å verdsette slik dette sitatet gir uttrykk for: «Ja, der er vi aktive og det har jo noe å si. Ikke minst at vi har et veldig aktivt miljø. Noe av det viktigste med å drive på Jæren, eller en av de store fordelene, er at du har et veldig levende miljø. Vi blir derfor raskere til å oppdatere oss, ta i bruk de nyeste landevinningene både når det gjelder teknikk og kunnskap. Dette henger nøye i hop. Det er de faglige miljøene, bøndene og forsøksringene.»⁷²

Leiv Kristian og Helga Skrettingland på Nordre Tjemsland i Hå investerte i ny driftsbygning for gris i år 2000. Her er det plass til 3500 gris på årsbasis. Huset ligger ytterst til høyre i et bilde som tydelig viser hvordan dimensjonene har økt, både på driftsbygninger og heimehus. *Foto: *Prima Jæren*

AVSLUTNING

Gjennomgangen av det historiske tallmaterialet i jordbrukstellingene de siste 100 år viser at Jæren har spilt en avgjørende rolle i norsk produksjon av svinekjøtt siden slutten av 1920-årene. Bondekulturen i området har vært preget av verdien av å jobbe fra «morgen til kveld» og hatt en tradisjon for positiv innstilling til endringer. Kombinert med evnen til å utnytte ekspansjonsmulighetene med en gang de var der, og tilpasse seg nye rammebetingelser, teknologi og driftsformer, har regionen i mange tiår hatt en svært fremskutt posisjon i svineholdet i Norge. Vekstorienteringen fikk seg en knekk fra begynnelsen av 1980-tallet, men utviklingen de senere med stor nybygningsaktivitet borger for ny fremtidsoptimisme.

Drivkraften i utviklingen henger nøye sammen med det

sterke kollektive miljøet for gris på Jæren med historisk sett mange mellomstore besetninger. Det er i fellesskap resultatene er oppnådd, godt støttet opp av et allsidig fagmiljø på gris som gir grunnlag for å snakke om et eget jærsk svinecluster.

Redaktøren i fagtidsskriftet Svin treffer godt når han beskriver utviklingen på Jæren og i Rogaland med disse ordene: «Den som vil satse blir oppmuntret til å gjøre det. Over lang tid er det utviklet en kultur, et miljø og en holdning som gjør det lettere å kaste seg utpå. Dette smitter over til offentlig virksomhet, utdanningsinstitusjoner, finansmiljøer og andre deler av samfunnslivet som må spille på lag med landbruket om en skal lykkes. Her ligger antakelig nøkkelen til at Rogaland nå gjør et nytt rykk i feltet.»⁷³

NOTER:

- ¹ Odmund Møllerop. Spor i jord, i Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.) *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene. Bind I*. Stavanger: Universitetsforlaget 1987, side 22.
- ² Arnulf Jensen. Med krøll på halen. Glimt fra grisens historie. Hamar: Ide trykk 1997, side 15.
- ³ www.forskning.no/Artikler/2005/mars/1110809736.13 (Referer til artikkelen Worldwide Phylogeography of Wild Boar Reveals Multiple Centers of Pig Domestication, i *Science, Vol 307, Issue 5715*, p. 1618-1621)
- ⁴ Bjørn Myhre og Ingvild Øye. *Jorda blir levevei: 4000 f.Kr.-1350 e. kr. Norges Landbrukshistorie bind I*, Oslo: Samlaget 2002, side 33/34.
- ⁵ Arnulf Jensen 1997, side 22.
- ⁶ Myhre og Øye 2002, side 196.
- ⁷ Kåre Lunden. *Frå svartedauden til 17. mai: 1350-1814. Norges Landbrukshistorie bind II*, Oslo: Samlaget 2002, side 211.
- ⁸ M. A. Grude. *Jæderen 1814 – 1914. Bidrag til dens økonomiske og kommunale Udviklingshistorie, bind I*, Sandnes: Ingvald Dahles Forlag 1914, side 162.
- ⁹ Bendix Christian de Fine. *Stavanger Ampts udførlige Beskrivelse 1745*. Stavanger: Dreyer bok/ Rogaland Historie og Ættesogelag 1987, side 18/19.
- ¹⁰ Myhre og Øye 2002, side 352.
- ¹¹ Lunden 2002, side 235.
- ¹² M. A. Grude 1914, side 162.
- ¹³ Komplette tall over husdyr i samtlige kommuner i Rogaland 1875, her gjengitt etter Jon Bergsåker, *Rogaland Meieribruks historie bind I*, 1961.
- ¹⁴ Gjelder antall griser på en bestemt dato. Tallene er hentet fra Statistisk årbok 2000, Tabell 398: Husdyr 1835-1999 med unntak av 1907. Se ellers fotnote 15.
- ¹⁵ Jordbrukstellingene 1835-1900. Tallene gjelder Rogaland.
- ¹⁶ Brynjulv Gjerdåker. *Kontinuitet og modernitet. Norges Landbrukshistorie bind III 1814-1920*. Oslo: Samlaget 2002, side 245. Tallet for 1907 er noe usikkert grunnet avvikende telledato sammenlignet med foregående

- jordbrukstellingene. Tallet er beregnet og stemmer ikke overens med statistikken gjengitt hos SSB i dagens kilder, men fra mer samtidige publikasjoner som diskuterer problemstillingen. Se Gjerdåker 2002, side 306 fotnote 28. Statistisk årbok 1910 tabell 32 opererer med nærmere 320 000 svin i Norge pr. 30.9. 1907.
- ¹⁷ Gjerdåker 2002, side 245.
 - ¹⁸ Birger Lindanger og Halvard Nordås. *Klepp bygdesoge 1837-1987 bind II*, Klepp Kommune 1987, side 44 og 165.
 - ¹⁹ Statistisk Sentralbyrå. Hefte: *Produksjonsutviklinga i jordbruket 1925-1972*. Oslo: 1974, side 133.
 - ²⁰ Jensen 1997, side 49.
 - ²¹ SSB. Historisk statistikk 1978. Samlet oversikt, husdyrproduksjonen 1900-1975.
 - ²² Jensen 1997, side 75.
 - ²³ Helge W. Nordvik. Fra plog til plattform – Rogaland næringsliv 1880 – 1980, side 27 i Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.) *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene bind II*. Oslo: Universitetsforlaget, 1987.
 - ²⁴ Ragnhild Thu. *Vår nye bondekultur – når det moderne vert tradisjon. Ei etnologisk studie frå Jæren*. Hovedoppgåve i etnologi hausten 1996, Universitetet i Bergen.
 - ²⁵ Gjerdåker 2002, side 29.
 - ²⁶ Avsnittet bygger på Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.) *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene bind I*. Oslo: Universitetsforlaget, 1987.
 - ²⁷ Gjerdåker 2002, side 216.
 - ²⁸ Jonas Schanche Jonassen. *Jonas Øglænd gjennom 100 år*. Sandnes: Jonas Øglænd AS 1968, side 23.
 - ²⁹ Jon Bergsåker. *Krøterbruk og mjølkeomsetnad i Rogaland frem til slutten av 1800-åra*. Rogaland Meieribruks historie bind I. Stavanger: Rogaland Meierilag 1961, side 100ff.
 - ³⁰ Helge W. Nordvik, i Hovland og Næss (red.) 1987, side 22/23.
 - ³¹ Folke- og jordbrukstellingene 1835-1900. Her etter Alf Aadnøy (red.) *Bygd og by i Norge. Rogaland*. Oslo: Gyldendal 1979, side 217.

³² Bjarne Tron Egeland. Uthus på Låg – Jæren 160 års utvikling
frå 1800 til 1960, i *Sjå Jæren*. Årbok for Jærmuseet 1997,
side 64-95.

³³ Bergsåker 1961, side 74.

³⁴ M. A. Grude 1914, side 179ff.

³⁵ Bergsåker 1961, side 92.

³⁶ Reidar Almås. *Frå bondesamfunn til bioindustri.*
Norges Landbrukshistorie IV. 1920-2000. Oslo: Det norske
Samlaget, 2002, side 38.

³⁷ Almås 2002, side 66.

³⁸ Kilde: Jordbrukstellingene i perioden her gjengitt etter
Aadnøy (red.) 1979, side 237.

³⁹ Jordbrukstellingen 1939, hefte 3, side 210ff.

⁴⁰ Jordbrukstellingen 1929, hefte 4, side 313.

⁴¹ Jordbrukstellingen 1939, hefte 3, side 165ff.

⁴² Almås 2002, side 66.

⁴³ Lindanger og Nordås 1987, side 339.

⁴⁴ Bondevennen. Årgangene 1925-1930.

⁴⁵ Anne Jorunn Frøyen og Målfrid Grimstvedt. Svinehald på
Jæren. Upublisert rapport, Jærmuseet 2004.

⁴⁶ Rogaland Landbruksselskap. Årsberetninger 1902-1905.
Artikler skrevet av agronom Ole Kvilhaug.

⁴⁷ Jon Bergsåker. *Husdyr og handel*. Stavanger:
Rogaland Fellessalg, 1971, side 126ff.

⁴⁸ Jordbrukstellingen 1939, hefte tre, side 257.

⁴⁹ Jon Bergsåker. *Husdyr og handel*. Stavanger:
Rogaland Fellessalg 1971, side 151.

⁵⁰ Jordbrukstellingen 1939, hefte tre, side 257.

⁵¹ NOS. Jordbruksstatistikk 1949, tabell 13B, side 95.

⁵² SSB Jordbrukstellingene for 1907-1999 samt søknader om
produksjonstilskudd pr. 31.7. 2004 hentet fra Statens
Landbruksforvaltning.

⁵³ SSB. *Historisk statistikk 1994*. Tabell 14.12,
husdyrproduksjonen 1900 – 1991.

⁵⁴ Anne Jorunn Frøyen og Målfrid Grimstvedt. Svinehald på
Jæren. Upublisert rapport, Jærmuseet 2004.

⁵⁵ Frøyen 2000, side 33 basert på Statistisk Sentralbyrås

jordbrukstellinger i den aktuelle perioden.

⁵⁶ SSB ved Berit Bjørlo. Grunnlagsmaterialet hentet fra årlige
søknader om produksjonstilskudd.

⁵⁷ SSB. Jordbrukstellingene i perioden 1939-1999.

⁵⁸ Tveite 1983. Den driftige jærbu – myte eller realitet
side 45 – 51 i Bjørn S. Utne (red) 1987. Her etter Anne Jorunn
Frøyen 2000, side 4.

⁵⁹ Thu 1996.

⁶⁰ Lars Gaute Jøssang. *Industrieventyret på Jæren: 1800-2000*.
Oslo: Det norske Samlaget, 2004.

⁶¹ Svin nr. 6. 2003. (Tidsskrift for Norsvin)

⁶² Time, 1996 side 72.

⁶³ Ole E. Lydersen (red). *Statens Landbruksbank 25 år*. Oslo:
1990, side 90.

⁶⁴ Svin nr. 7 2003.

⁶⁵ Oddvar Lavold. *Til bondens beste gjennom 100 år. Felleskjøp
på Sør-Vestlandet 1899-1999*. Stavanger:
Felleskjøpet Rogaland Agder, 1999.

⁶⁶ Jon Bergsåker. *Husdyr og handel*. Stavanger:
Rogaland Fellessalg 1971, side 145.

⁶⁷ Slakterisamvirket i Rogaland hadde dette som navn frem til
1979 da selskapet ble slått sammen med Samslakteriet som
dekket de to Agder-fylkene og tok navnet Agro Fellesslakteri.
Selskapet het fra år 2000 Gilde Vest BA etter sammenslåing
med Vestlandske Salgssentral, og inngår i konsernet Gilde
Norsk Kjøtt.

⁶⁸ Årsmelding Rogaland Fellessalg 1959, side 11-12.

⁶⁹ Årsmelding Rogaland Fellessalg 1973, side 18.

⁷⁰ Årsmelding Rogaland Fellessalg 1970, side 42. Tall fra
Statens landbruksforvaltning, leveranseregisteret for slakt.

⁷¹ Almås, 2002, side 165.

⁷² Thu, 1996, side 104.

⁷³ Svin nr. 6 2003. Lederartikkel skrevet av redaktør
Tore Mælumsæter.

ET DIKT HER
HADDE VÆRT PÅ SIN PLASS
ELLER NOEN LURE
ORD OM GRISEN ...
ELLER «MED KRØLLET HALE
OG NESEVIS I BINGEN
SPRINGER ER GRIS...